

Євген Зарудний

ЗАРУДНИЙ Євген Олександрович — кандидат філософських наук, докторант філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сфера наукових інтересів — порівняльне українознавство, методологія компаративістики.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОГО «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ»

Загальна проблема сприйняття України та українців росіянами вже здавна існує як так зване «українське питання». Не «вирішене» воно й досі. Натомість новітня ідеологія та політика Росії значно підсилює його актуальність. У зв'язку з цим *невирішеною частиною* є проблема критики російського тлумачення та розгляду «українського питання». Мета дослідження полягає у критичному історико-філософському розгляді праці російського історика А. Міллера, до розгляду якого — *з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів* — і переходить автор.

Нині можна вже впевнено стверджувати, що ґрунтовна книга російського історика-слависта А. Міллера ««Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» пройшла поза увагою української критики. А дарма. Північного сусіду з його екстравагантними «тузлинськими проектами ліберальної імперії» залишати без пильного критичного нагляду ніяк не можна.

Праця Міллера заслуговує на особливу увагу. Хоча б тому, що це — «первая книга о русско-украинских отношениях в XIX в., написанная в России после 1917 г.» [1, с.21]. Крім того, тому, що авторське бачення українського питання виходить за межі російсько-українського дискурсу: з автореферату дисертації, по темі якої була опублікована монографія, ми дізнаємося, що «апробация основных положений работы производилась также в ходе преподавания на историческом факультете Центрально-Европейского Университета (Будапешт), где в 1996 — 1999 гг. соискатель ежегодно читал курсы «Имперский порядок в России — этнический аспект» и «Западные окраины Российской империи» (каждый курс — по 13 лекций и столько же семинаров)» [2, с.21]. Виходить, що центрально-європейські студенти розумітимуть українське питання зі слів росіянина А. Міллера.

2001 року у журналі «Поліс» була надрукована рецензія А. Окари — московського політолога з невизначеним національним статусом. «Одной из главных заслуг автора анализируемой монографии рецензент считает избранную тем позицию «постороннего исследователя», позволившую Миллеру отстраниться от популярных в среде великорусских, польских и украинских националистов взглядов на Украину и обратиться к изучению реального процесса нациогенеза» [3].

Свою позицію стороннього дослідника А. Міллер маніфестує суто науковим ставленням до «проблемних», як він їх називає, термінів: «понятия «националист» и «националистический» лишены в этом тексте оценочных характеристик, то есть характеризуют того или иного человека как украинского или русского националиста, мы не оцениваем его «хорошо» или «плохо». ...Также лишено позитивной или негативной окраски используемое в работе понятие «украинские сепаратисты»... Подчеркну также, что фразы типа: «украинские националисты, претендовавшие на представительство интересов народа, как они его (народ) и их (интересы) понимали» должны восприниматься буквально. Иными словами, такая фраза вовсе не содержит намека, будто кто-то другой непременно понимал и отражал эти интересы лучше. Автор вообще старался избегать намеков, двусмысленностей, подтекстов — все, что сказано, сказано эксплицитно, в книге нет «скрытого», второго плана» [1, с.49].

Все просто чудово, проте кінцівку останнього речення я не можу не заперечити. Не в тому розумінні, що шановний автор лукавить, а з тієї простої причини, що експлікація свідомого творчого задуму завжди створює імпліцитний, прихований, глибинний смисл. Інакше неможливою була б критика взагалі! Коли критик пише «цим автор хотів сказати...», він

анітрохи не зважає на волення автора про відсутність в останнього щонайменшої інтенції на проголошення подібного. Так що Алексей Міллер тут явно погарячкував — цілком очевидно, що з найкращих міркувань.

Отже, що ж *насправді* хотів сказати автор своєю книгою? Відразу зазначу, що я ані найменшим чином не претендуватиму на оцінку суто історичних знахідок доктора історичних наук (навпаки, я їх активно використовуватиму!); йтиметься про питання «более спекулятивного свойства» [1, с.231], повз які український спекулятивний філософ не може пройти спокійно.

Перед усім, у вступі автор визначає межі (вони ж крайнощі), поміж якими лежить проблема, що її адекватне вирішення означатиме повсякчас шукану «золоту середину». «До сих пор существовало два способа рассказывать историю русско-украинских отношений в XIX в. В одном случае это история о том, как в своем стремлении к самоопределению нация, подобно траве, пробивающейся сквозь асфальт, неизбежно преодолевает все препятствия, создаваемые антиукраинской политикой империи. В другом случае речь идет о том, как, благодаря крайне несчастливому стечению обстоятельств, польская и австрийская интрига, используя в качестве сознательного или несознательного орудия немногочисленную и чуждую народным интересам группу украинских националистов, раскололи единое тело большой русской нации, воссозданное после объединения в составе Российской империи основной части земель бывшей Киевской Руси... Ясно, что первый характерен для украинской историографии, а второй был особенно популярен в русской дореволюционной националистической литературе» [1, с.20 — 21].

Обидва зазначених способи є, безумовно, крайнощами, але крайнощами відносними, тобто — відносно один одного, а звідси аж ніяк не впливає, що вони є крайнощами в абсолютному розумінні, тобто — рівновіддаленими від певних рівнозначних стандартів (парадигм) пояснення. Якщо український націоналіст веде розповідь у наукових категоріях детермінізму чи у теологічних поняттях провіденціалізму, то його російський опонент все зводить до ідеології «происков врагов». Таке зіставлення якісно абсолютно різних позицій є некоректним — навіть з формально-логічної точки зору. І автор це розуміє, але імпліцитно. Вже на наступній сторінці, окреслюючи власну позицію, він зазначає, що «мы будем рассматривать исторически реализованный вариант развития русско-украинских отношений и формирования наций в Восточной Европе как закономерный, но не predetermined. Таким образом мы отвергаем детерминизм, свойственный одному из подходов, и в то же время отвергаем трактовку исторически реализованного варианта событий как несчастливой, противоестественной случайности, присущую другому» [1, с.22 — 23]. Як бачимо, суб'єктивно, суто ідеологічне визначення «крайне несчастливое стечение обстоятельств», яким (збігом обставин) підступно скористались вороги російського народу, поступається місцем суто історичному і філософському поняттю «случайности» (щоправда, все одно «несчастливой»); цей атавізм ми не коментуватимемо).

Втім, навіть це формулювання викликає серйозні запитання. Як слід розуміти «противоестественность» випадковості? Адже є випадок і випадок — «так трапилось» і «так мало трапиться». Якщо говорити мовою гегелівської філософії, то існує випадок, коли і турецький султан може стати папою римським, а є випадковість як необхідний момент реалізації історичної закономірності. Причому історичні випадки першого роду, якщо саме вони визначають історію, свідчать про відсутність будь-якої закономірності, себто, про відсутність об'єкта дії історичного закону, яким (об'єктом), по Гегелю, є історична нація. У нашому випадку — російська. Навряд чи А. Міллер погодиться на таку інтерпретацію його «противоестественной случайности».

Спробуємо підійти до тлумачення загадкової міллерівської випадковості з іншого боку. *Противприродна* випадковість передбачає наявність випадковості *природної*. Автор не вживає цього поняття, але імпліцитно «природна випадковість» червоною стрічкою проходить через усю авторську конструкцію і в узагальненому вигляді формулюється останнім реченням глави «Последствия Эмского указа»: «Действуя по шаблону сатирических героев Щедрина,

Александр II подписал Эмский указ, ставший очередным свидетельством того, что *история России может быть рассказана как история плохого управления и его последствий*» [1, с.196] (тут і далі підкреслено мною — Є. З.). При цьому історія власне Емського указу виступає чудовою ілюстрацією цього загального висновку, адже є ланцюгом випадковостей, цілком природних для країни, де, за влучним зауваженням Валуєва, «умственная лень постоянно предрасполагает к выбору простых и потому вообще грубых средств для достижения правительственных целей» [1, с.196]. Отже, послухаємо уважно історика.

«Председательствовавший в Совещании (всебічне обговорення українофільської діяльності — Є. З.) Тимашев в обычных обстоятельствах должен был контролировать обе заключительные стадии — составление журнала и «поднесение». В этом случае его план сработал бы гладко. Но *на беду* в апреле Александр II выехал за границу. Министр внутренних дел остался, разумеется, в империи. Тимашев мог попытаться оттянуть представление журнала царю до его возвращения, но он, вероятно, полагал, что главная угроза для его плана исходит от Юзефовича, который оставался в Петербурге. *В результате он допустил роковую ошибку*, 11 мая отправив Потапову, сопровождавшему царя в Германии, сам журнал и записку с просьбой показать его Александру II. Таким образом, Тимашев выпустил из-под своего контроля решающий акт «поднесения» журнала царю, что имело *самые печальные последствия*» [1, с.179 — 180]. «Можно сказать, что правительство *в очередной раз «наступило на грабли»*» [1, с.187], що, проте, ніяк не зашкодило реалізації загальної закономірності російського буття, відомий як «авось-принцип». І надалі український вопрос «возникал на повестке дня *от случая к случаю* и после принятия очередного указа исчезал из поля зрения высших петербургских бюрократов на годы» [1, с.205]. Втім, незважаючи на це, всі спроби ліберально налаштованих вищих чиновників імперії вирішити українське питання якимось іншим чином (наприклад, за англо-шотландським зразком), зазнали невдачі, що також закономірно. Якби таке трапилось, в істориків були б усі підстави згадувати про унікальну російську «противоестественную случайность».

«Неудача проекта большой русской нации связана... с объективной ограниченностью русского ассимиляторского потенциала, с неспособностью государства и сторонников общерусского проекта в обществе скоординировать свои усилия, мобилизовать имевшиеся возможности для его реализации и для отстаивания уже достигнутого от вызова со стороны конкурирующего украинского проекта» [1, с.236]. Знов споглядаємо авторську схильність до дихотомічного розділення поняття — з подальшою експлікацією лише однієї половини. Обмеженість потенціалу визначено як чинник об'єктивний, тоді як неспроможність держави і прибічників скоординувати та мобілізувати не визначається жодним чином — ані як чинники об'єктивні, ані як суб'єктивні (хоча останнє відповідає логічній і граматичній побудові цитованого речення).

У викладі А. Міллера суб'єктивними чинниками поразки російського національного проекту імпліцитно виступають: недалекі цензори («цензурным властям просто не приходило в голову, что само издание украинских букварей гораздо более важно для развития украинского национализма, чем несколько высказанных в них сепаратистских идей!» [1, с.66]), благодусні літературні критики («враждебная украинофильству русская пресса склонна была, частью искренне, а частью напоказ, трактовать претензии «Основы» на представительство особой нации как безопасное чудачество» [1, с.89]), недбайливі російські бюрократи («...упомянутые в книге примеры нерадивости лишний раз свидетельствуют о низкой эффективности российской бюрократии как агента ассимиляции» [1, с.235]), тупоумні парафіяльні вчителі («приходские школы обречены проигрывать в открытой конкуренции со школами украинофилов, если таковая будет допущена» [1, с.145]), неспроможний до морального креативу Валуєв («...к утверждению, что Россия может быть сильна и «морально», он подвешивает мучительный вопрос «Но как?»)» [1, с.114]). І так далі, і таким подібні.

Що таке суб'єктивний чинник поразки, якщо виходити з логіки конкурентної боротьби як такої? Це заперечення об'єктивного характеру перемоги суперника. Добирання та нагромадження таких чинників представником переможеної сторони переслідує єдину мету:

довести, що «историю соперничества общерусского и украинского проектов национального строительства нужно рассказывать не только, а может быть, даже не столько как историю успеха украинского национального движения, но и как историю неудачи русских ассимиляторских усилий» [1, с.235]. «Це не ви такі розумні, а ми такі дурні» — намагається забрати у нас нашу перемогу А. Міллер.

Суб'єктивні чинники, що діють разом з об'єктивними факторами (або ж протидіють ним), визначають закономірність історичного процесу. Саме у цьому розумінні А. Міллер каже про «окно возможностей», яке не використали росіяни [2, с.39]. Але у своєму намаганні довести, з одного боку, реальну наявність такого «вікна», а з іншого — пояснити, чому Росія в нього не пролізла, автор не помічає, як за законом переходу кількості у якість *об'єктивує суб'єктивні чинники*. Один недолугий міністр, пара недоумкуватих цензорів, кілька мракобісів-вчителів — це, звісно, фактор суб'єктивний. Коли ж *усі такі* — це вже об'єктивна закономірність російського буття. Маючи такий «найнеключиміший» народ за супротивника, українство й справді було приреченим на виграш, незважаючи на всі спроби закатати асфальтом репресій українські націоналістичні паростки. Проте цей єдино можливий логічний висновок, який імпліцитно міститься в авторській конструкції, входить у протиріччя з авторським запереченням детермінізму і провіденціалізму, яке (заперечення) було цілком експліцитно висловлене автором на початку його дослідження.

Експлікуючи об'єктивні чинники слабкості російського асиміляційного потенціалу, А. Міллер не оминає й об'єктивні фактори слабкості українського сепараційного потенціалу, але в котрій раз робить це імпліцитно, і ми маємо експлікувати його результати. Так, проводячи порівняння України з Шотландією, автор неявно вказує на істотну географічну відмінність цих країн — відсутність гір чи будь-якого іншого природного захисту українських земель, що, звісно, суттєво послаблювало сепараційний потенціал української нації. Вказує він і на невисокий соціально-психологічний асиміляційний поріг: «по лингвистическим признакам невозможно было определить, где кончаются малороссы и начинаются великороссы или белорусы. Не было здесь и религиозного барьера, который играл столь важную роль в польско-украинских отношениях... Не было и ассимиляционного отторжения со стороны русских — малоросс по происхождению, говоривший по-русски и причислявший себя к русским, таковым автоматически великоруссами и признавался» [1, с.231 — 232].

У Висновку дисертації А. Міллера «перечислены факторы, упоминавшиеся в литературе как затруднявшие процесс ассимиляции: усилия самого украинского движения, этнические различия между малороссами и великороссами, роль Галиции как плацдарма украинского движения вне контроля царских властей, польское влияние. Показано, что все они, взятые в комплексе, не могут объяснить исхода соперничества общерусского и украинского проектов национального строительства. Если анализ ограничивается только этими факторами, то это явно или имплицитно предполагает, что для реализации конкурирующего с украинофильским варианта национального строительства *было сделано все возможное. Между тем, именно этот тезис мы и считаем ошибочным*» [2, с.35] — підсумовує автор.

Розмірковуючи абстрактно, можна припустити здійснення «протиприродної випадковості» на кшталт «султан у тіарі», але цілком очевидно, що не це мав на увазі А. Міллер. Він сумує за нереалізованими можливостями, що їх надавав світовий досвід (зокрема, Великої Британії) та передова думка ліберальної російської еліти. Але в умовах Російської імперії реалізація цих можливостей є абстракцією, не товшою за ватиканську кар'єру проводиря правовірних! Якщо праця Алексея Міллера щось і доводить — то тільки це. Скажімо, план зберігання «достаточно значимых легальных возможностей для украинофильской культурной деятельности, *дабы украинофилам было что терять*» [1, с.190]. Тобто зробити з рабів та пролетарів (у давньоримському розумінні) середній клас законослухняних власників. Чи є можливим це в країні, яка є вотчиною однієї родини, у державі силовиків (а не власників), в якій її перші та найсильніші особи піклуються про збереження «империи прежде всего как родовой собственности» [1, с.45]?

Або, скажімо, план «глобалізації», запропонований імператору Олександру II його флігель-

ад'ютантом бароном Корфом. Технократ Корф пропонував покладатися не на національну великоруську ідею, а на... залізницю. Окаянність Росії («дураки и дороги») барон переосмислив як «дураки и отсутствие железных дорог». «Не одни товары движутся по этой дороге, а книги, мысли, обычаи, взгляды... Капиталы, мысли, взгляды, обычаи великороссийские и малороссийские перемешаются, и эти два народа, и без того так близко стоящие один от другого, сперва сроднятся, а потом и сольются. Пускай тогда украинофилы проповедуют народу, хотя бы и в кипучих стихах Шевченки, об Украине и борьбе за её независимость, и о славной Гетманщине» [1, с.136]. Барон пропонував також конкретну програму «наводнения края до чрезвычайности дешевыми *русскими* книгами», що, на його думку, позбавило б «малороссийскую литературу шансов сколь-нибудь существенно расширить круг читателей. Александр II отчеркнул эти рассуждения Корфа, написав на полях: «Дельно. Мысль весьма хорошая. Сообразить, как ее исполнить»» [1, с.135 — 136]. (Що тут «соображать»? «Если вспомнить, что еще в 1861 г. украинофилы, несмотря на ограниченность их материальных ресурсов, смогли предложить митрополиту Арсению 6 тысяч букварей Шевченко, то планы Корфа отнюдь не выглядят неподъемными для бюджета Российской империи» [1, с.135]).

План Корфа, при всій його абстрактній правильності, був абсолютно протиприродним для Росії з її просторами та «несообразительным» царатом. До того ж сьогодні у нас є можливість експериментально точно оцінити ефективність таких заходів. Напередодні сепарації 1991 року Україна мала радянських залізниць і російських книг більше, аніж задосить. «Если брать чисто количественные показатели, то ассимиляционные процессы шли весьма успешно — «обрусевшие» исчислялись в миллионах; города Украины, в подавляющем большинстве заселенные местными уроженцами, говорили тем не менее по-русски; практически неизбежно ассимилировались крестьяне-переселенцы» (все це є інваріантно справедливим для століть XIX — XXI). Але! «Оценка меняется, если ее критерием становится соревнование двух проектов национального строительства» [1, с.235 — 236]. Отже, «глобалізація» по Корфу, навіть у протиприродному випадку здійснення її ще у XIX столітті, не забезпечувала автоматичної перемоги російського проекту національного будівництва.

«Историк лишен возможности экспериментальной проверки своих гипотез — мы никогда не сможем доказательно ответить на вопрос, возможен ли был успех общерусского проекта национального строительства при более эффективной власти вообще и более эффективном использовании ею имевшихся ассимиляторских возможностей в частности» [2, с.38]. Помиляється автор і тут. Адже в арсеналі суспільствознавців здавна є так званий мислений експеримент.

Поставимо перед експериментатором, який уявно досліджує можливість укорінення на російському ґрунті англо-шотландської схеми асиміляції, кілька запитань. Чи реальним було б рівноправне (за англо-шотландською схемою) поєднання синьо-жовтого українського прапору з російськими кольорами на прапорі такої собі Great Rus? чи виступала б окремою командою збірна України з футболу на чемпіонатах Європи та світу? чи міг би спадкоємець російського престолу чи генеральний секретар радянської імперії одягнутися під час відвідин Києва у національне вбрання «місця перебування» (як це робить, відвідуючи Шотландію, принц Уельський)? чи сприйняли б росіяни «українського письменника Гоголя», «українського композитора Чайковського» і ще багатьох, як сприймають «шотландського філософа Д. Юма» і «шотландського економіста А. Сміта» — великих британців з англійською мовою їх творів? Питання, звичайно, риторичні. То, може, росіянам і не варто сумувати за тими абстрактними можливостями?

Література

1. *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000.
2. *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей Российской империи и в русском общественном мнении во второй половине 1850-х — начале 1880-х годов. —

Автореферат... докт. ист. наук. — М., 2000.

3. <http://www.politstudies.ru/arch/2001/4/16.htm>

Надійшла до редакції 15.03.2004 р.